

Lojalność a podatki? Stosunek szlachty podlaskiej do zobowiązań finansowych w dobie pierwszej wojny północnej

DOI: 10.15290/sp.2022.30.02

Abstrakt Artykuł przedstawia badania nad lojalnością szlachty podlaskiej w kontekście jej stosunku do świadczeń wobec państwa. Analizie poddano inwentarz podatkowy dla województwa podlaskiego z 1570 r. oraz regest przysięg na wierność Zygmuntowi Augustowi z 1569 r. Takie zestawienie, przy wykorzystaniu metody prozopograficznej i statystycznej, pozwoliło oszacować liczbę przedstawicieli, którzy nie uiszcili podatków i nie złożyli przysięgi, oraz wstępnie wyjaśnić uwarunkowania tej niesubordynacji.

Słowa kluczowe szlachta podlaska, pogłówne, serebszczyzna, podatki, Podlasie

Abstract The article presents research on the loyalty of the nobility of Podlasie in the context of their attitude to tax liabilities to the state. The tax inventory for Podlasie from 1570 and the register of oaths for allegiance to Zygmunt August from 1569 were analysed. Comparison of these documents, using the prosopographic and statistical methods, made it possible to estimate the number of representatives who did not pay taxes and took an oath, and to provide a preliminary explanation of the determinants of this insubordination.

Key words Podlasie nobility, head tax, serebszczyzna, Podlasie, taxes

Przedstawione w niniejszym artykule rozważania stanowią próbę analizy jednego z aspektów działalności skarbowo-gospodarczej szlachty podlaskiej, jakim był jej stosunek do podstawowych powinności państwowych – w tym przypadku płacenia podatków w latach 1565–1568. Studia nad zagadnieniem pozwolą wstępnie oszacować liczbę przedstawicieli, którzy nie spełnili powinności w prezentowanych latach podatkowych. Powody takiej niesubordynacji ukaże nam natomiast zestawienie informacji podatkowych z regestem przysięg na wierność Zygmuntowi Augustowi¹. Analiza prezentowanych danych pozwoli na szersze określenie pozycji ekonomicznej szlachty, szczególnie tej drobnej, w szesnastowiecznym województwie podlaskim. Poniższy artykuł stanowi przyczynek do badań społeczno-gospodarczych dotyczących szlachty podlaskiej i jej stosunku do zobowiązań wobec państwa.

¹ W badaniach wykorzystano dodatkowo dwa rejestry opracowane i wydane przez Stanisława Kutrzebę i Władysława Semkowicza, zob. Kutrzeba, Semkowicz 1932, s. 236–254, 265–296.

Podstawą źródłową, na której oparto analizę, jest dotychczas nieopracowany *Rejestr podatków ziemskich z różnych województw przedstawionych komisarzom sejmowym na sejmie warszawskim w 1570 r.*²: pogłównego dla 1565 r. oraz serebszczyzny dla lat 1566–1568. Inwentarz przechowywany jest obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie i obok rachunków królewskich, poselskich oraz nadwornych, lustracji i inwentarzy dóbr, wchodzi w skład Archiwum Skarbu Koronnego. Należy zaznaczyć, że to analizowane źródło jest materiałem dość specyficznym, ponieważ nie jest to typowy rejestr spisany w danym okresie poborowym, a relacja głównych poborców, Jana Makowieckiego i Jana Gradowskiego, przedstawiona komisarzom króla Zygmunta Augusta, deputowanym na sejm koronny warszawski w 1570 r., tj. Walerianowi Protasewiczowi, Mikołajowi Radziwiłłowi, Eustachemu Bohdanowiczowi Wołowiczowi, Janowi Chodkiewiczowi oraz Mikołajowi Naruszewiczowi. W spisie tym znajduje się interesujący nas rejestr pogłównego oraz serebszczyzny z wyżej wspomnianych lat, odnoszący się do ziem składowych województwa podlaskiego: drohickiej, mielnickiej oraz bielskiej.

Jest rzeczą interesującą, że prócz ewidencji poboru podatku, spisano także tych szlachciców z ziemi drohickiej, którzy nie wypełnili obowiązku służby wojskowej i nie stawili się na pospolitym ruszeniu w czasie wyprawy radoszkowickiej. W rejestrze pojawia się także informacja dotycząca tych ziemian, którzy przekonywali innych do wyprawy wojennej, a sami się na nią nie wybrali oraz nie wystawili zachodźców. Prócz tego znajdujemy jeszcze rejestry dezertorów bielskich z 1567 r. Wspomniane kwestie nie stanowią jednak tematu niniejszego artykułu i wymagają osobnego studium.

Rejestry skarbowe jako źródło masowe i najbardziej kompletne, od lat cieszą się powszechnym zainteresowaniem historyków. Ze względu na masowość zawartych tam informacji oraz skalę ich zachowania³, rozważano przydatność tego typu źródła do badań nad osadnictwem, demografią i stosunkami gospodarczymi w dobie staropolskiej. Ich wartość badawczą wykazywał Adolf Pawiński i Aleksander Jabłonowski⁴, następnie Irena Gieysztorowa⁵, Jerzy Ochmański⁶ i Andrzej Wyczański⁷, a w ostatnich latach Marian Butkiewicz⁸, Anna Laszuk⁹,

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK) I.

³ Gieysztorowa 1976, s. 146; Kukło 2009, s. 76.

⁴ *Źródła Dziejowe* 12–24.

⁵ Gieysztorowa 1976, s. 146; Gieysztorowa 1962, s. 576–584; Gieysztorowa 1973, s. 17–22.

⁶ Ochmański 1964, s. 157–164.

⁷ Wyczański 1977.

⁸ Butkiewicz 1997, s. 127–145.

⁹ Laszuk 1999; Laszuk 1989, s. 41–55; Laszuk 1993, s. 49–61; Laszuk 1998.

Cezary Kukło¹⁰, czy Krzysztof Boroda¹¹. Należy jednak zaznaczyć, że opinie są mocno podzielone, niektórzy bowiem historycy, np. Leon Polaszewski¹², Krystyna Górską¹³, także Zenon Guldon¹⁴, nieufnie odnosili się do rejestrów poborowych i zawartych w nich danych makro- i mikroregionalnych.

Aktualny stan badań nad szlachtą podlaską i szlachtą ogólnie dotyczy przede wszystkim postaw politycznych w stosunku do osoby króla, państwa czy poszczególnych grup społecznych¹⁵. Ponadto badacze koncentrowali się dotychczas na wydarzeniach zasadniczych, tj. elekcjach, rokoszach, nielegalnych zjazdach i sejmach, poruszając jedynie aspekty tolerancji religijnej, reformacji czy polityki wewnętrznej i zagranicznej¹⁶. Co więcej, analiza najczęściej obejmowała przedstawicieli stanu szlacheckiego jednego powiatu, przez co nie może być reprezentatywna dla ogółu mas szlacheckich¹⁷. Tymczasem wydawać by się mogło, że podstawa źródłowa, jaką dysponujemy, pozwala na rozszerzenie zakresu obserwacji na całość stanu szlacheckiego, nie tylko pod kątem stosunków polityczno-państwowych, ale prospołecznych i finansowych. W tym miejscu warto zaznaczyć, że dotąd nie przeprowadzono całościowej analizy źródeł o charakterze masowym dotyczącym województwa podlaskiego i tutejszej szlachty. Dlatego też niniejszy artykuł stanowić ma wprowadzenie i jednocześnie propozycję innego spojrzenia na postawy lojalnościowe szlachty podlaskiej.

* * *

Jednym z elementów struktury finansowej państwa polsko-litewskiego bez wątpienia były podatki. Pamiętać jednak należy, że ich ówczesny wymiar, pod wieloma względami, różnił się od dzisiejszego¹⁸. Ponadto zastosowany wówczas system, w którym równość podatkowa po prostu nie istniała, ukształtował

¹⁰ Kukło 2009, s. 76.

¹¹ Boroda 2014, s. 21–38; Boroda 2016, s. 63–64.

¹² Polaszewski 1976, s. 13.

¹³ Górską 1957, s. 184–189.

¹⁴ Guldon 1966, s. 73–80.

¹⁵ Np. Opaliński 1985, s. 533–547; Dubas-Urwanowicz 1998; Kalinowski 2016, s. 247–278 i in.

¹⁶ Np. Lepczy 1959, s. 113–135; Kalinowski 2018 i in.

¹⁷ Lepczy 1959, s. 113–135; Kalinowski 2018 i in. W kontekście badań nad skarbowością, gospodarką, wojskowością i społeczeństwem Wielkiego Księstwa Litewskiego przed 1569 r. podstawę stanowią: Доўнар-Запольскі 1901, Lesmaitis 2013 (tam też szczegółowa literatura przedmiotu), Lesmaitis 2018, Бохан 2008, Łowmiański 1998, Łowmiański 1983, Яншыкевіч 2007, Zakrzewski 2013. Nowsze badania zob. Guzowski, Łopatecki, Poniat 2022.

¹⁸ Wyczański 1977, s. 11.

oraz umocnił podziały klasowe. Jedne warstwy czy grupy społeczne podatki płaciły, inne zaś nie, przy czym szlachta (wraz z magnaterią¹⁹ i klerem²⁰), tak ze względów prawnych, jak i ideologicznych, osobiście podatków nie płaciła²¹. Dodatkowo w kwestii poboru jednostką podatkową nie był człowiek jako osoba fizyczna, lecz zróżnicowane w dobie staropolskiej źródło dochodu – gospodarstwa chłopskie, urządzenia przemysłowe oraz pewne zawody²².

Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku wnoszenia opłat podatkowych przez szlachtę zaściankową lub szlachtę bezkmieca. Rzucającą się w oczy cechą analizowanych materiałów skarbowych jest dosyć powszechna, wśród całego zaścianka i szlachty bezkmiecej, tendencja do składania podatku przez jednego z dziedziców w imieniu krewnych czy sąsiadów (tzw. „częśników”)²³. Oczywiście same źródła skarbowe nie pozwalają wprost określić stosunków wewnętrznych w ramach „częśnictw”, tak ze względu na ich zróżnicowany charakter, jak i występowanie zjawiska kolokacji (podział wsi szlacheckiej pomiędzy kilku niespokrewnionych i niepowiązanych ze sobą w żaden sposób właścicieli) oraz przejściowego charakteru niedziałów²⁴. Należy zauważyć, że praktyka ta nie jest charakterystyczna wyłącznie dla ówczesnego województwa podlaskiego, ale także i innych ziem czy województw, gdzie występowała drobna i bezkmieca szlachta, określana niekiedy także częstkową. Krzysztof Boroda wskazuje, iż przyczyn powyższej sytuacji powinniśmy doszukiwać się w regulacjach zawartych w uniwersałach poborowych z lat dwudziestych XVI w., które zezwalały szlachcie posiadającej działki mniejsze niż jeden łan i wspólnie uprawiającej ziemię na sumowanie działów i wspólne opłacanie podatków²⁵.

Pojawia się więc dość duża rozbieżność, a zarazem trudność, w uchwyceniu szlachcica jako bezpośredniego płatnika. Zakładając, że czerpał on dochody ze swoich dóbr lub swojego gospodarstwa, możemy częściowo problem ten

¹⁹ W historiografii polskiej co jakiś czas powraca dyskusja dotycząca cech wyróżniających magnata spośród reszty członków stanu szlacheckiego. Dyskusja ta wynika z faktu, że magnateria tworzyła w obrębie stanu grupę nieformalną, toteż trudne staje się wskazanie jednoznacznej granicy między szlachcicem a magnatem. Biorąc jednak pod uwagę pewne kryteria, możliwe staje się wyodrębnienie cech różnicujących: zamożność, pozycja polityczna, powiązania z dworem, koligacje rodzinne, prestiż społeczny czy wystawienie powyżej 100 konnych według popisu z 1528 r. Według Jana Dziegielewskiego mianem magnaterii „dość powszechnie już od XIX w. określa się najwyższą warstwę stanu szlacheckiego, szczególnie w epoce władców elekcyjnych” (Dziegielewski 2003, s. 23), szerzej na ten temat, zob. Liedke 2010, Liedke 2012, Liedke 2016, Liedke 2019.

²⁰ Mowa o duchownych rzymskokatolickich.

²¹ Wyczański 1977, s. 11.

²² Wyczański 1977, s. 12; Boroda 2016, s. 66–68.

²³ Gołaszewski 2021, s. 274–275.

²⁴ Kalinowski 2018, s. 90–100.

²⁵ Boroda 2008, s. 38–39.

ominąć. Fakt, że składniki jego majątku i źródła dochodu były opodatkowane, potwierdza powyższe założenie.

Sam pobór miał dwie inne podstawowe wady. Po pierwsze w ówczesnym państwie polsko-litewskim nie było jednolitego systemu podatkowego obejmującego całość stosunków skarbowych i gospodarczych, po drugie egzekucja podatkowa nie obejmowała należącego do feudała gospodarstwa w momencie, kiedy ten posiadał poddanych opłacających podatek²⁶. W pierwszym przypadku mowa o różnicach podatkowych – miasta płaciły przede wszystkim szos, prócz tego bardzo duże znaczenie, tak w miastach, jak i na wsiach, miał podatek od warzenia i wyszynku napojów, głównie piwa, tzw. czopowe²⁷. Należy jeszcze uwzględnić inny problem, czyli brak ujednoczonego systemu rejestracji podatników. Występowanie bowiem szlachcica w retentach (wykazach zaległości podatkowych podlegających egzekucji starościńskiej) nie zawsze musiało oznaczać brak uregulowania należności na rzecz państwa. Zakładając, że opłacano podatek ze wszystkich swych dóbr jednocześnie, przy czym nie mówimy tu o nieruchomościach skoncentrowanych w jednym województwie, ale rozproszonych, możemy hipotetycznie stwierdzić, że szlachcic mógł zostać ujęty w spisie dotyczącym innego województwa. W drugim przypadku natomiast rozgraniczenie poddanych płacących podatek i uwalniających od podatku swego pana jest niezwykle trudne, ponieważ w przypadku niektórych województw wystarczało istnienie zagrodników lub służby w posiadłościach feudała, by ten nie płacił podatku ze swojego gospodarstwa²⁸. Ponadto rejestry nie notowały tych grup ludności, które nie były obciążone podatkiem, dotyczyło to służby zatrudnionej w majątkach szlacheckich i gospodarstwach kmiących oraz dzieci do dziesiątego roku życia²⁹. Te dwa elementy zniekształcają całościowy obraz działalności gospodarczej i finansowej szlachcica. Ponieważ jednak w badanym inwentarzu pomijanie ich przez spisujących jest zasadą konsekwentnie stosowaną, interpretacja uzyskanych wyników dotyczących postaw lojalnościowych nie powinna być obciążona większym błędem metodologicznym³⁰. Ostatnią cechą, którą możemy wyodrębnić na podstawie analizowanego spisu, jest łączenie przez administrację polsko-litewską ziemi mielnickiej z ziemią drohicką, co może stanowić problem przy próbie identyfikacji podatnika i jego majątku. Dlatego też w niniejszym artykule przyjęliśmy zasadę zgodnie z którą oba powiaty analizowane będą wspólnie.

Sejm wileński w 1507 r. po raz pierwszy w XVI w. podjął decyzję o pobraniu serebszczyzny³¹. Podatek ten w okresie pierwszej wojny północnej – jako

²⁶ Boroda 2007, s. 158–161; Wyczański 1977, s. 12–13.

²⁷ Boroda 2016, s. 519–521; Boroda 2013, s. 62.

²⁸ Boroda 2013, s. 69–70; Isenmann 1995, s. 43.

²⁹ Izydorczyk-Kamler 1990, s. 3–31; Kamler 2005, s. 30–38.

³⁰ AGAD, ASK I, sygn. 111, *passim*.

³¹ Lesmaitis 2018, s. XVI.

podatek nadzwyczajny – był jednym z głównych obciążeń finansowych, egzekwowanych w tym czasie na Litwie. Zdarzało się jednak, że obok serebszczyzny występowało pogłównne – np. w 1565 r. sejm wileński uchwalił pogłównne, które pobierano, m.in. w trzech interesujących nas powiatach województwa podlaskiego – drohickim, mielnickim i bielskim³². Interesujące jest, że już w następnym roku powrócono do serebszczyzny³³. Nie jest pewne, czy powodem stosowania dwóch rodzajów podatków ekstraordynaryjnych na Litwie była chęć uzyskania dodatkowego dochodu na cele wojny inflanckiej. Można hipotetycznie stwierdzić, że Zygmunt August w ten sposób próbował ujednoczyć i zbliżyć litewski system podatkowy do koronnego w celu przyszłego zjednoczenia obu państw. Ówczesne stawki podatku pogłównego na Litwie wynosiły 2 gr litewskie³⁴, natomiast stawki serebszczyzny, uchwalone na sejmie grodzieńskim, stanowiły 30 gr litewskich z włóki i z dymu, od ogrodów natomiast 3 gr litewskie³⁵. Porównując wartość podatku w Koronie (12–20 gr polskich³⁶) i uwzględniając stosunek grosza litewskiego do złotówki polskiej (30 gr polskich = 1 złp)³⁷, możemy zauważyć, że rata podatku pogłównego w Koronie wynosiłaby 2,5 gr polskich, natomiast wymiar serebszczyzny wzrósłby do 37,5 gr polskich. Jak się więc okazuje, zobowiązania finansowe w Wielkim Księstwie Litewskim, w porównaniu do stawek koronnych, nie były tak rujnujące, jak mogłoby się wydawać.

Koncentrując się na analizie rejestru podatkowego, możemy oszacować liczbę osób szlacheckiego pochodzenia, które nie zapłaciły podatku w 1565 r. Zestawiając przy tym podane w rejestrze dane posiadane przez nich majątku ziemskiego, możemy stwierdzić, w którym powiecie województwa podlaskiego odsetek takich osób był najwyższy.

Z obserwacji wynika, iż ok. 343 szlachciców nie uiściło podatku pogłównego uchwalonego na sejmie wileńskim w 1565 r., z czego 338 z ziemi drohickiej i mielnickiej, 5 zaś z ziemi bielskiej (zob. tabela 1). Nie ulega więc wątpliwości, że przeważająca część szlachty, która nie wywiązała się z obciążeń finansowych, pochodziła z powiatów: drohickiego i mielnickiego. Przy czym należy uwzględnić, że zapewne nie stawiały się głowy szlacheckich gospodarstw domowych. W zależności bowiem od wielkości arealu oraz różnic wynikających z rozwarstwienia majątkowego i stanowego, powinniśmy przyjąć mnożnik dla członków ich rodzin. Biorąc jednak pod uwagę, że w historiografii polskiej nadal istnieje kilka problemów badawczych, które uniemożliwiają dokładne

³² AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 1.

³³ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 34.

³⁴ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 2.

³⁵ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 25.

³⁶ Boroda, Guzowski 2016, s. 466.

³⁷ Dylewski 2011, s. 161–162.

ustalenie podstawowych przeliczników³⁸, skupimy się jedynie na wymienionych w źródle podatkach.

Na podstawie wyżej przedstawionych danych, przy uwzględnieniu szacunków liczby ludności województwa podlaskiego pod koniec XVI stulecia, dokonanych przez Jerzego Ochmańskiego³⁹, Annę Laszuk⁴⁰ oraz Henryka Łowmiańskiego⁴¹, spróbujemy wykazać procentowy odsetek tych ziemian. Pewne starania zmierzające do oszacowania liczby mieszkańców Podlasia w interesującym nas okresie podjął Aleksander Jabłonowski. Według jego obliczeń ówczesne woj. podlaskie zamieszkiwało 233,3 tys. osób, jednak uzyskane przezeń wyniki spotkały się z powszechną krytyką, uznano je bowiem za zbyt wysokie⁴². Próbę obliczenia liczby ludności Podlasia dla tego samego okresu podjął Jerzy Ochmański, a także Henryk Łowmiański. Kalkulacje pierwszego z nich okazały się jeszcze wyższe, bo na poziomie 243 tys. ludności, z czego 65 tys. (26,7%) stanowić miała średnia i drobna szlachta (dane dla lat osiemdziesiątych XVI w.)⁴³. Ochmański podaje, że „w roku 1567 liczebność szlachty podlaskiej nie przekraczała 55–56. tys. głów”⁴⁴. Natomiast Jabłonowski oszacował liczbę szlachty podlaskiej w ziemi drohickiej (i mielnickiej) na 31 500 głów, w ziemi bielskiej zaś na 24 tys. głów⁴⁵ przed inkorporacją. Z kolei Łowmiański, opierając się na liczbie stawianych koni przez szlachtę podlaską w 1528 r., podjął próbę obliczenia liczby ludności kmiecej i drobnej szlachty w województwie podlaskim w roku przeprowadzenia popisu wojskowego⁴⁶.

Wyliczenia Ochmańskiego poddano krytyce, np. Anna Laszuk uznała je za zawyżone. Ze względu na to, iż Autorka opiera się na siedemnastowiecznych wyliczeniach, nie podając liczebności średniej i drobnej szlachty ziem województwa podlaskiego⁴⁷, natomiast Łowmiański przedstawia stan dla pierwszej połowy XVI w., nasze obliczenia opierać będziemy na szacunkach Ochmańskiego.

Jak więc wynika z powyższego, odsetek szlachty ziemi drohickiej i mielnickiej, która nie zapłaciła pogłównego w 1565 r., utrzymuje się na poziomie 1%, odsetek szlachty ziemi bielskiej wyniósł 0,02%. Ogółem stosunek ten nie przekroczył 1%, osiągając poziom 0,6% (zob. tabela 1).

³⁸ Boroda, Guzowski 2015, s. 67–73.

³⁹ Ochmański 1964, *passim*.

⁴⁰ Laszuk 1999, *passim*.

⁴¹ Łowmiański 1998, *passim*.

⁴² Łowmiański 1998, s. 17.

⁴³ Laszuk 1999, s. 18.

⁴⁴ Ochmański 1986, s. 160.

⁴⁵ Laszuk 1999, s. 18.

⁴⁶ Łowmiański 1998, s. 169–170.

⁴⁷ Laszuk 1999, s. 18.

Tabela 1. Odsetek szlachty, która nie zapłaciła pogłównego w 1565 r. i serebszczyzny w 1566, 1567 i 1568 r. w powiatach województwa podlaskiego

Ziemia	Liczba szlachty							
	1565	%	1566*	%	1567	%	1568	%
Drohicka i mielnicka	338	1,00	111	0,4	163	0,50	15	0,05
Bielska	5	0,02	–	–	9	0,04	9	0,04
Ogółem	343	0,60	111	0,4	172	0,30	24	0,04

Źródło: Opracowanie własne na podstawie AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5–10, 58–65, 74, 97–98.

* Dane tylko dla ziemi drohickiej.

Kolejny spis podatkowy, przeprowadzony w 1566 r., ukazuje poważny wzrost liczby ziemian podlaskich, którzy dokonali opłaty serebszczyzny. Procent uchylających się od opłaty spadł natomiast o połowę! (zob. tabela 1). Warto jednak zaznaczyć, że rzezonny rejestr wymienia jedynie szlachtę ziemi drohickiej, dla powiatów: mielnickiego i bielskiego spis pochodzi dopiero z 1567 r. Możemy więc założyć, że część wykazów z roku 1566 po prostu się nie zachowała. Przy tak licznej szlachcie musiały istnieć przypadki osób uchylających się od opłat podatkowych, tym bardziej, że ziemia mielnicka w 1565 r. unikała świadczeń na poziomie zbliżonym do drohickiej. Trudno jednoznacznie wskazać też przyczynę regresji, być może pośrednio wpłynęła na to reforma włóczna i administracyjna przeprowadzona na Podlasiu w 1566 r.⁴⁸ Biorąc jednak pod uwagę zwolnienia z opłat za odmiany gruntu w czasie reformy, pamiętając jednocześnie, że podlegały jej głównie dobra królewskie, a szlacheckie w momencie graniczenia z dobrami monarszymi, wątpliwe jest, by skala tych zwolnień była aż tak wielka, że doprowadziła do spadku uchylających się od podatku osób. Bardziej prawdopodobne są trudności w ściąganiu podatku w omawianym okresie lub brak jeszcze wyciągniętych konsekwencji za nieopłacenie pogłównego, przez co część szlachty mogła stwierdzić, iż nie ma obaw przed nałożeniem kar finansowych czy konfiskatą majątku⁴⁹, nawet jeśli wszyscy przedstawiciele stanu szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim odpowiadali indywidualnie za popełnione przestępstwa⁵⁰. Uwzględniając dodatkowo charakter wykazu i jego chronologię, sporządzono go bowiem po unii lubelskiej, w 1570 r., a więc kilka lat po badanym okresie, możemy domniemywać, że z ziemi mielnickiej i bielskiej długi z 1566 r. ściągnięto wcześniej i nie było potrzeby umieszczania ich w rejestrze.

⁴⁸ Ochmański 1986, s. 163.

⁴⁹ Lesmaitis 2013, s. 141–144.

⁵⁰ Kiaupienė 2008, s. 164.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że większość szlachty podlaskiej wywiązywała się z powinności państwowych. Odsetek tych ziemian, wymienionych w rejestrze jako „ci którzy podatku nie dali”⁵¹ także w 1566 r. nie przekroczył 1%. Nawet jeśli weźmiemy pod uwagę sumę dwóch opisanych lat podatkowych, poziom ten zwiększył się tylko o 0,4 punktu procentowego, co dowodzi słuszności powyższej hipotezy.

W oparciu o rejestr podatkowy możemy wskazać listę osób, które udało się zidentyfikować na podstawie rejestru przysięg dla ziemi drohickiej (łącznie z ziemią mielnicką) oraz bielskiej. Takie zestawienie pozwoli nam ustalić, czy część szlachty podlaskiej, która nie wywiązała się z opłat podatkowych, złożyła przysięgę na wierność Zygmuntowi Augustowi.

Koncentrując się na identyfikacji szlachciców podlaskich, należy zaznaczyć, iż trudno dokonać tego w pełni poprawnie. Nie pozwala na to bowiem charakter relacji podatkowej, a przede wszystkim sposób, w jaki poszczególne osoby zostały wymienione, np. „Adam i Stanisław z Chrołowic z matką”⁵². Dość często zdarza się, że dane osobowe podawane są bez nazwiska (częściej w omawianym okresie wykorzystywano przydomki), majątku czy miejsca zamieszkania; niekiedy dzięki informacji o ojcu, bądź sprawowanej funkcji państwowej możliwe jest rozpoznanie takiej osoby. Na podstawie wymienionych w rejestrze danych personalnych udało się zidentyfikować 63 szlachciców podlaskich, z czego większość z nich złożyła przysięgę wierności w 1569 r. (zob. tabela 2).

Tabela 2. Zestawienie zidentyfikowanych przedstawicieli szlachty podlaskiej wraz z majątkiem i danymi podatkowymi dla lat 1565–1566

Lp.	Szlachcic	Miej. zam. i majątek		Podatek		Przysięga
		Miejscowość	Majątek	1565	1566	
1.	Mikołaj Bujno	Brak danych	Brak danych	NZ	NZ	TAK
2.	Jan Bujno	Lachówka, Hrycki	10 włości i 2 ogrody	NZ	NZ	TAK
3.	Piotr Patkowski	Patkowice, Prussy	5,5 włości i 4 ogrody	NZ	NZ	TAK
4.	Stanisław Patkowski	Patkowice, Prussy	20 włości	NZ	NZ	TAK
5.	Jan Saczko	Drugie Gałki	2 ogrodników	NZ	NZ	TAK
6.	Frącz Gatecki	Gałki	2 ogrody	NZ	NZ	TAK
7.	Jan Skinder	Kamionka Ruska	Brak danych	NZ	NW	TAK
8.	Maciej Wszebor	Twarogi Lackie	Brak danych	NZ	NZ	TAK
9.	Bartosz Pogorzelski	Pogorzele	Brak danych	NZ	NW	TAK

⁵¹ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5, 58.

⁵² AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5, 58.

Lp.	Szlachcic	Miej. zam. i majątek		Podatek		Przysięga
		Miejscowość	Majątek	1565	1566	
10.	Szczęśny Wrzosek	Wrzoski	Brak danych	NZ	NW	TAK
11.	Kiszek Wrzosek	Wrzoski	Brak danych	NZ	NW	TAK
12.	Stanisław Wrzosek	Wrzoski	Brak danych	NZ	NW	TAK
13.	Helena wdowa	Repki	Brak danych	NZ	NW	TAK
14.	Barbara wdowa	Rzewuski	Brak danych	NZ	NW	NIE
15.	Mikołaj Karski	Małaszczyn	2 włości	NZ	NW	TAK
16.	Jakub z Mioduszy	Miodusze	Brak danych	NZ	NW	TAK
17.	Bernard z Dworaków	Dworaki	Brak danych	NZ	NW	NIE
18.	Paweł Dąbrowski	Tworki	1 ogrodnik	NZ	NW	TAK
19.	Zachariasz z Winnej	Winna	Brak danych	NZ	NW	TAK
20.	Jan Tworkowicz	Trembice	Brak danych	NZ	NW	TAK
21.	Jan Łempicki	Łempice Stara Wieś	2,5 włości, 2 ogrodników	NZ	NW	TAK
22.	Stanisław Poniat	Brak danych	Brak danych	NZ	NW	TAK
23.	Stanisław Perka	Piotrowo Krzywokoły, Perki	2,68 włości	NZ	NW	TAK
24.	Adam Moczulski	Moczydły Chowiąsta	1 ogrodnik	NZ	NW	TAK
25.	Pawłowa Czarna	Miłkowice	Brak danych	NZ	NW	TAK
26.	Stanisław Kosiński	Kosianka Stara Wieś	Brak danych	NZ	NW	TAK
27.	Gabriel Kłopotowski	Kłopoty	Brak danych	NZ	NW	TAK
28.	Wojciech Wyszemirski	Wyszemierz	3 ogrodników	NZ	NZ	TAK
29.	Paweł Wszebor	Brak danych	3 ogrodników	NZ	NZ	TAK
30.	Anna Błońska	Brak danych	3 ogrodników	NZ	NZ	TAK
31.	Stanisław Sasin	Krynice	4,5 włości	NZ	NZ	TAK
32.	Jan Sasin	Krynice	4,5 włości	NZ	NZ	TAK
33.	Grzegorz Wszeborow	Trzeniec Średni	Brak danych	NZ	NW	TAK
34.	Maciej Wszeborow	Trzeniec Średni	Brak danych	NZ	NW	TAK
35.	Szczęśny Garka	Trzeniec Średni	Brak danych	NZ	NW	TAK
36.	Szczęśny Kraska	Krasowo	Brak danych	NZ	NW	TAK
37.	Jadam Dmoski	Dmochy Rogale	Brak danych	NZ	NW	TAK
38.	Jan Dybowski	Paderewek, Paderewo	2,5 włości	NZ	NW	TAK
39.	Walenty Dybowski	Dybowo	1 włoka	NZ	NW	TAK
40.	Andrzej Wojtkowicz	Buczyn	Brak danych	NZ	NW	TAK
41.	Jan Wojewodek	Dybowo	Brak danych	NZ	NW	TAK
42.	Maciej Wojewodek	Dybowo	Brak danych	NZ	NW	TAK
43.	Jan Krasowski	Krassów	Brak danych	NZ	NW	TAK
44.	Ks. [Jan] Piekarski	Pliski, Samutki	Brak danych	NZ	NW	NIE
45.	Ks. Piotr Doctor	Uhów	Brak danych	NZ	NW	NIE

Lp.	Szlachcic	Miej. zam. i majątek		Podatek		Przysięga
		Miejscowość	Majątek	1565	1566	
46.	Ks. Aleksander Włoch	Bańki, Zaolsie	Brak danych	NZ	NW	NIE
47.	Michał Sapieha	Zamianowo	24 włóki	NZ	NW	NIE
48.	Jarosz Sieniawski	Brak danych	Brak danych	NZ	NW	TAK
49.	Stanisław Niemira	Drażniewo	12 włók	NZ	NZ	TAK
50.	Bartosz Obniski	Miłkowice Ruskie, Sieniewice, Chechtowo Bąki, Twarogi Ruskie	2 ogrodników, 1,25 włóki	NZ	NW	BD
51.	Wojciech Kosowski	Kosów, Kutów	4,25 włóki	NZ	NZ	TAK
52.	Jakub Kosowski	Kosów, Olszewo	1,46 włóki	NW	NZ	TAK
53.	Łukasz Bujno	Bruszewo	1,25 włóki	NZ	NZ	NIE
54.	Szymon Skiwski	Bruszewo	4 ogrodników	NZ	NZ	NIE
55.	Jerzy Kosowski	Zawady	2 włóki	NW	NZ	NIE
56.	Paweł Kosowski	Zawady	3 włóki	NW	NZ	NIE
57.	Mikołaj Kostro	Mogilnicze	2 ogrody	NZ	NZ	NIE
58.	Stanisław Kostro	Mogilnicze	1 ogród	NZ	NZ	NIE
59.	Tobiasz Kostro	Mogilnicze	2 ogrody	NZ	NZ	NIE
60.	Maciej Zaleski	Mogilnicze	2 ogrody	NZ	NZ	NIE
61.	Maciej Woźny	Brak danych	Brak danych	NW	NZ	TAK
62.	Andrzej Rzewuski	Brak danych	Brak danych	NW	NZ	TAK
63.	Krzysztof Kiszka	Brak danych	Brak danych	NW	NZ	TAK

Źródła: Opracowanie własne na podstawie AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5–10, 58–61; AGAD, ASK I, sygn. 47, k. passim; *Szlachta ziemi 1932*, s. 165–236; *Szlachta powiatu 1932*, s. 265–297.

NZ – Nie zaptacił, NW – Nie występuje, BD – Brak danych.

Porównując dane zawarte w tabeli 2 możemy stwierdzić, że 20 z 63 wymienionych ziemian pojawia się w rejestrze podatkowym w kategorii osób, które nie uregulowały podatku poglównego w 1565 r. i serebszczyzny w 1566 r., co stanowi 32% ogółu. Większość szlachciców podlaskich, aż 37 z 63, nie opłaciło jedynie poglównego w 1565 r., natomiast 26 z 63, występuje w rejestrze podatkowym w 1566 r. Przeskok między ostatnimi prezentowanymi danymi jest dość znaczący, gdyż stanowi różnicę prawie 20%.

Interesujące jest, że część z nich nie występuje w rejestrze przysięg. Możemy stwierdzić, że 6 szlachciców nie złożyło przysięgi na wierność Koronie, dotyczy to: Macieja Zaleskiego, Tobiasza, Stanisława i Mikołaja Kostrów, Szymona Skiwskiego oraz Łukasza Bujno⁵³. Taka niesubordynacja, karana zresztą

⁵³ W przypadku wymienionych osób regest przysięg nie zawiera zapisów informujących o powodach niezłożenia przysięgi. Biorąc pod uwagę dane z rejestrów podatkowych dla

odbieraniem urzędów⁵⁴, pokazuje negatywny stosunek niektórych ziemian podlaskich do inkorporacji województwa podlaskiego przez Koronę. Warto zaznaczyć, że oprócz wymienionych powyżej szlachciców, przysięgi prawdopodobnie nie złożyli Jerzy i Paweł Kosowscy, wojewodzie podlaski Michał Sapieha, woźny drohicki Bernard z Dworaków i Barbara wdowa po Jerzym z Rzewusk. Kwestią sporną pozostaje fakt braku w rejestrach przysięg dla województwa podlaskiego informacji o pochodzącym z Poznania plebanie suraskim Piotrze Doktorze kanoniku wileńskim i krakowskim, lekarzu królewskim⁵⁵, Alessandrze Pessentim plebanie brańskim i nadwornym muzyku Bony Sforzy⁵⁶ oraz plebanie bielskim księdzu Janie Piekarskim kanoniku wileńskim i dziekanie warszawskim⁵⁷. Uwzględniając pochodzenie wymienionych duchownych, pełnione funkcje, a także stosunki z dworem monarszym, możemy założyć, że występują oni w rejestrach przysięg dla innych ziem, bądź będąc już poddanymi Korony nie musieli składać przysięgi.

Bazując więc na danych tabelarycznych, 14 z 63 zidentyfikowanych przez mnie szlachciców podlaskich sprzeciwiło się woli Zygmunta Augusta. Biorąc pod uwagę jednak ustalenia Emila Kalinowskiego, wprost mówiące o działaniach panów litewskich starających się wpłynąć różnymi sposobami na stosunek Podlasian do projektu inkorporacji województwa podlaskiego, możemy hipotetycznie założyć, że był to jeden z powodów oporu, który miał symbolizować sprzeciw wobec projektu⁵⁸. Trzeba uwzględnić przy tym tezy Ewy Dubas-Urwanowicz i Tomasza Kempy, konstatujące, że większość panów podlaskich, jak i ruskich opowiedziało się za łącznością z Koroną, to bowiem pozwoliło im uzyskać wolność oraz równość w prawach z polską szlachtą⁵⁹. Z jednej strony powyższa koncepcja, z drugiej zaś obawa przed utratą urzędu, zdaje się potwierdzać powody, dla których większość osób wymienionych w tabeli 2 zdecydowała się na złożenie przysięgi w 1569 r.

W tym miejscu należałoby postawić pytanie: Czy część szlachty, która nie zapłaciła podatków w latach 1565–1566, złożyła przysięgę wierności Zygmuntowi Augustowi? Trudno jednoznacznie na nie odpowiedzieć, albowiem większość panów podlaskich złożyła przysięgę na wierność królowi w 1569 r., nie

lat 1576 i 1577, możemy wykluczyć śmierć Macieja Zaleskiego, Stanisława Kostry, Tobiasza Kostry, Mikołaja Kostry oraz Szymona Skińskiego, zob. AGAD, ASK I, sygn. 47, s. 38, 182v, 195. Poczec rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego wyklucza natomiast śmierć Łukasza Bujny, wymienia go bowiem jako deputata województwa nowogrodzkiego na trybunał litewski w 1588 r., zob. Boniecki 1883, s. 18.

⁵⁴ Kalinowski 2018, s. 89.

⁵⁵ Ališauskas, Jaszczółt, Jovaiša, Paknys, 2009, s. 339–340.

⁵⁶ Ališauskas, Jaszczółt, Jovaiša, Paknys 2009, s. 40–41.

⁵⁷ Ališauskas, Jaszczółt, Jovaiša, Paknys 2009, s. 159–160; Romaniuk 1997, s. 89–96.

⁵⁸ Kalinowski 2018, s. 88.

⁵⁹ Dubas-Urwanowicz 1995, s. 15; Kempa 2001, s. 21–22.

wywiązując się jedynie ze zobowiązań finansowych, znaleźli się jednak i tacy, których krnąbrność widzimy w dwóch poruszonych aspektach. Co więcej, fakt niezapłacenia podatków nie był jednoznaczny z nieposłuszeństwem wobec władcy, na co wskazuje powyższy przykład. Brak nam także wiedzy, czy zestawienia zawarte w analizowanym materiale skarbowym uwzględniały retenta, czy też nie.

Powyższa sytuacja w kolejnych dwóch latach podatkowych wygląda analogicznie. W 1567 r. następuje niewielki przyrost liczby Podlasiaków, którzy nie wywiązali się w danym roku z obowiązków finansowych względem Korony i Litwy, natomiast w 1568 r. już tylko 24 osoby z powiatów: drohickiego, mielnickiego i bielskiego występują w rejestrze w tej kategorii (zob. tabela 1). Co ciekawe, zestawiając powyższe dane z analizowanym wcześniej materiałem źródłowym z 1565 i 1566 r., możemy zauważyć, że odsetek osób, pochodzących z warstwy szlacheckiej w 1567 r. jest o wiele niższy niż w 1565 r., natomiast wyższy niż w 1566 r. Po czym, rok później, następuje ogromny spadek zalegających z podatkami – do 24 ziemian.

W 1567 r. podstawą naliczania podatku były służby ziemskie (które można przeliczać na włóki), ale opodatkowano prawdopodobnie tylko dobra szlachty posiadającej kmieci. Tak było też w 1568 r., ale wówczas dodatkowo obciążono podatkiem także szlachtę bezkmiącą – płacili oni od konia wystawianego do służby wojskowej, w efekcie czego na jednostkę podatkową składać się mogła grupa szlachty (zależnie od tego, ilu z nich składało się na wystawienie jednego konia)⁶⁰. Kłopoty ze ściąganiem podatków z lat 1565–1567 (aż do sejmu warszawskiego w 1570 r. do skarbu napływały pieniądze z poboru zatwierdzonego w 1567 r.⁶¹), niski profesjonalizm ze strony urzędników skarbowych Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz zmiany w obciążeniach i podstawie podatkowej w 1568 r., pośrednio tłumaczą powyższą sytuację. Porównując spisy osób, które nie opłaciły powinności z lat 1565⁶², 1566⁶³, 1567⁶⁴ i 1568⁶⁵, możemy zauważyć pewną zbieżność, mianowicie niektóre osoby pojawiają się kilkakrotnie w rzeczonych rejestrach. Zestawiając dane zawarte w tabeli 2, spróbujemy wykazać tę zależność dla lat 1567 i 1568 (zob. tabela 3).

⁶⁰ Łowmiański 1998, s. 10–108; Łowmiański 1983, s. 455–465; Radaman 2006, s. 147.

⁶¹ Pirożyński 1972, s. 51–52.

⁶² AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5–10.

⁶³ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 58–61.

⁶⁴ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 62–65.

⁶⁵ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 74, 97–98.

Tabela 3. Zestawienie zidentyfikowanych przedstawicieli szlachty podlaskiej wraz z danymi podatkowymi dla lat 1567–1568, z uwzględnieniem danych zawartych w tabeli 2.

Lp.	Szlachcic	Powiat	Podatek				Przysięga
			1565	1566	1567	1568	
1.	Piotr Patkowski	mielnicki	NZ	NZ	NZ	NZ	Tak
2.	Frącz Gałecki	drohiczynski	NZ	NZ	NZ	NW	Tak
3.	Paweł Dąbrowski	drohiczynski/bielski	NZ	NW	NZ	NW	Tak
4.	Walenty Dybowski	drohiczynski	NZ	NW	NZ	NW	Tak
5.	Bartosz Obniski	drohiczynski	NZ	NW	NZ	NW	BD
6.	Wojciech Kosowski	drohiczynski/bielski	NZ	NZ	NZ	NW	Tak
7.	Adam Kosiński	mielnicki	NW	NW	NZ	NZ	Tak
8.	Maciej Zaleski	drohiczynski	NZ	NZ	NZ	NW	Nie
9.	Rafał Kosowski	drohiczynski/bielski	NW	NW	NZ	NW	Tak
10.	Andrzej Rzewuski	drohiczynski	NW	NZ	NZ	NW	Tak

Źródło: Opracowanie własne na podstawie AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5–10, 58–61, 62–65, 74, 97–98;

Szlachta ziemi 1932, s. 165–236; *Szlachta powiatu 1932*, s. 265–297.

NZ – Nie zapłacił, NW – Nie występuje, BD – Brak danych.

Jak się okazuje, 10 Podlasian pojawia się w rejestrze wśród osób, które nie uregulowały świadczeń finansowych w każdym prezentowanym roku podatkowym. Większość z nich pochodziła z ziemi drohiczej: Frącz Gałecki, Walenty Dybowski, Maciej Zaleski, Andrzej Rzewuski, Paweł Dąbrowski, Wojciech Kosowski oraz Rafał Kosowski (ojciec Wojciecha), przy czym trzech ostatnich posiadało uposażenie także w ziemi bielskiej. Wszyscy nie zapłacili podatku w 1567 r., siedmiu z nich w 1565 i 1567 r. – w tym Piotr Patkowski z powiatu mielnickiego nie zapłacił w latach 1565–1568, Maciej Zaleski i Wojciech Kosowski w 1565, 1566, 1567 r. Czterech nie pokryło zobowiązań finansowych w roku 1565 i 1567 – Frącz Gałecki (także w 1566 r.), Paweł Dąbrowski, Walenty Dybowski oraz Bartosz Obniski, dwóch natomiast w 1568 i poprzednich latach – Adam Kosiński i Piotr Patkowski. Warto zauważyć, że 8 z 10 uwzględnionych szlachciców złożyło przysięgę na wierność Zygmuntowi Augustowi, oprócz Macieja Zaleskiego i Bartosza Obniskiego, którzy nie występują w rejestrze przysięg.

Takie zestawienie pozwala potwierdzić wcześniejsze hipotezy dotyczące oporu szlachty podlaskiej w wywiązywaniu się z ponoszenia ciężarów w okresie wojny z Moskwą i może świadczyć o niechęci Podlasian do prowadzonej polityki ekonomicznej i wewnątrzpaństwowej Zygmunta Augusta w Wielkim Księstwie Litewskim⁶⁶. Zastosowanie systemu finansowego charakteryzującego się wysoką częstotliwością wybierania podatków (w latach 1563–1567 podatki

⁶⁶ Kiaupienė 2008, s. 167, 219; Januszek-Sieradzka 2012, s. 24.

wybierano rokrocznie), doprowadziło do niewydolności aparatu skarbowego. To z kolei mogło powodować trudności w ściąganiu podatków z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Sam proces ściągania jednej uchwały nawet w Koronie zajmował zwykle 3 lata, w przypadku Litwy z powodu niskiego profesjonalizmu poborców okres ten mógł być znacznie dłuższy, co pośrednio mogłoby wpłynąć na powyższe problemy. Ponadto w porównaniu z pierwotnymi planami pierwsza wojna północna przeciągała się od 1561 r., wymagała także znacznie większych nakładów niż początkowo zakładano, a pieniądze potrzebne były natychmiast. Pomiędzy szlachtą a monarchą daje się więc zauważyć przepaść w stosunku do prowadzonej wówczas wojny⁶⁷, czego potwierdzeniem są spisy Drohiczan, którzy w 1567 r. nie uczestniczyli w wyprawie radoszkowickiej⁶⁸ oraz rejestr dezertów bielskich⁶⁹.

Jest rzeczą interesującą, że wśród warstwy drobnoszlacheckiej znaleźli się także ziemianie pełniący różnorodne funkcje państwowo-administracyjne. Warto więc scharakteryzować postawy urzędników ziemskich podlaskich, którzy pełnili lub osiągnęli urząd w okresie wojny.

Podczas analizy materiału źródłowego udało się wyodrębnić 8 takich urzędników, przy czym w latach 1565–1568 nie uregulowali oni świadczeń podatkowych, składając przysięgę w 1569 r. (zob. tabela 4). Zestawiając dane z tabeli 2 i 4, możemy zauważyć, że wśród osób, które nie opłaciły podatków, 13% stanowili urzędnicy podlascy. W wielu bowiem przypadkach nie wywiązali się oni z powinności tylko w jednym roku podatkowym, np. Mikołaj Bujno chorąży drohicki i mielnicki⁷⁰, Bernard z Dworaków woźny grodzki drohicki⁷¹, Jan Łempicki woźny ziemski drohicki⁷² oraz Jarosz Sieniawski wojewoda kamieniecki⁷³. Zdarzali się także tacy, którzy unikali ponoszenia ciężarów finansowych, np. Piotr Patkowski sędzia ziemski mielnicki⁷⁴ oraz tacy, którzy nie zapłacili jedynie w 1567 i 1568 r., np. Adam Kosiński marszałek powiatowy drohicki i mielnicki, pisarz ziemski drohicki, a od 1566 r. kasztelan drohicki i mielnicki⁷⁵. Zestawiając natomiast dane z tabeli 3 i 4 możemy wykazać, że tendencją do uchylania się od płacenia podatków wykazują się głównie elity.

⁶⁷ Kiaupienė 2008, s. 167, 219.

⁶⁸ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 65–74.

⁶⁹ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 74–97.

⁷⁰ Kalinowski 2018, s. 88; Plewczyński 1991, s. 13. Biorąc pod uwagę charakter źródła podatkowego – relacja podatkowa na sejmie warszawskim 1570 r. – możemy założyć, że występujący w nim Mikołaj Bujno określony nieboszczykiem zmarł po sejmie lubelskim lub na początku 1570 r., zob. AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5.

⁷¹ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 7.

⁷² *Szlachta powiatu* 1932, s. 269.

⁷³ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 10.

⁷⁴ AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5.

⁷⁵ *Urzędnicy* 1994, s. 47, 135, 153.

Tabela 4. Zestawienie zidentyfikowanych urzędników podlaskich występujących w rejestrach poborowych dla lat 1565–1568

Lp.	Szlachcic	Urząd	Podatek				Przysięga
			1565	1566	1567	1568	
1.	Mikołaj Bujno	chorąży drohicki i mielnicki	NZ	NW	NW	NW	Tak
2.	Jan Bujno	sędzia grodzki drohicki	NZ	NZ	NW	NW	Tak
3.	Piotr Patkowski	sędzia ziemski mielnicki	NZ	NZ	NZ	NZ	Tak
4.	Maciej Wszebor	woźny ziemski mielnicki	NZ	NZ	NW	NW	Tak
5.	Bernard z Dworaków	woźny grodzki drohicki	NZ	NW	NW	NW	BD
6.	Jan Łempicki	woźny ziemski drohicki	NZ	NW	NW	NW	Tak
7.	Jarosz Sieniawski	województwo kamieniecki	NZ	NW	NW	NW	Tak
8.	Adam Kosiński	pisarz ziemski drohicki	NW	NW	NZ	NZ	Tak

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Tabela 2; Tabela 4; AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 5–10, 58–61, 74, 97–98; *Urzędnicy* 1994.

NZ – Nie zapłacił, NW – Nie występuje, BD – Brak danych.

* * *

Badania zaprezentowane w niniejszym artykule ukazały możliwy stosunek drobnej szlachty podlaskiej do jednej z podstawowych powinności państwowych – płacenia podatków w latach 1565–1568. Analiza inwentarzy podatkowych wykazała, że tylko część przedstawicieli stanu szlacheckiego, w większości drobna szlachta ziemi drohickiej, zalegała z opłatami podatkowymi. Biorąc jednak pod uwagę przedstawione dane, nie należy wyolbrzymiać negatywnych tendencji do unikania płacenia podatków i ich wpływu na postawy lojalnościowe ogółu szlachty. Brak opłaty podatku nie zawsze oznaczał ignorowanie przez szlachtę potrzeb państwa, większość przedstawicieli stanu szlacheckiego w województwie podlaskim, obok zobowiązań finansowych, wiernie składała przysięgę podczas unii lubelskiej w 1569 r., co z kolei potwierdzają podane informacje. W rezultacie podatku pogłównego w 1565 r. nie opłaciło 0,6% podatników szlacheckiego pochodzenia. W 1566 r. odsetek, o którym mowa powyżej, spadł do 0,4%, natomiast w latach 1567–1568 utrzymywał się na poziomie

0,3–0,04%. Skala zjawiska nie uległa wyraźnemu pogłębieniu, ponieważ liczba wszystkich szlachciców, unikających świadczeń podatkowych w badanych latach, ale bez wyłączenia powtarzających się podatników, wyniosła 650 osób, co stanowi odsetek na poziomie 1,17%.

Pozostaje pytanie, w jakim stopniu była to świadoma decyzja? Czy mówimy tu o postępowaniu szlachcica jako bezpośredniego płatnika, czy też pośrednika odpowiedzialnego za wyegzekwowanie podatku od poddanych? Czy może zaległości w przypadku tych osób, tak świadome, jak i nieświadome, wynikały z sytuacji wewnątrzwojewódzkiej, czy szerzej, państwowej? Czy tocząca się wówczas wojna doprowadziła do braku rentowności podlaskich gospodarstw szlacheckich? A może miał być to po prostu sprzeciw szlachty podlaskiej w stosunku do rokrocznie uchwalanych poborów, połączony z manifestacją niezgody w sprawie włączenia Podlasia do Królestwa Polskiego? Wszystkie postawione w tym miejscu pytania pozostają hipotezami. Świadome nadużycia podatkowe na pewno się zdarzały, pomimo że to poddani w gospodarstwach szlacheckich opłacali pobór. Nie uszczuplał więc on dochodów pana. W drugiej połowie XVI w. szlachcic staje się pośrednikiem odpowiedzialnym za egzekucję podatkową wśród swych poddanych, co było wynikiem wprowadzonego wcześniej rozwiązania rozliczania się szlachcica na podstawie aktualnych zeznań podatkowych, tzw. rekognicji. Co natomiast z tą częścią szlachty, która poddanych nie posiadała? Wówczas jej przedstawiciele stawaliby się bezpośrednimi płatnikami i wtedy możemy zaryzykować stwierdzenie, że do świadomych nadużyć podatkowych dochodziło.

Mało prawdopodobne z kolei jest, by wojna była główną przyczyną uchyleń. Biorąc nawet pod uwagę, że przechodzące wojska potrafiły dopuszczać się grabieży, wyjadania zapasów, niszczenia upraw itp., to nie aż na taką skalę, aby doprowadzić do zubożenia tyłu gospodarstw drobnoszlacheckich. Ponadto zmierzające w kierunku punktu zbornego wojska niemal zawsze poruszały się drogami. Poruszanie się poza nimi opóźniało i wydłużało drogę.

Pozostaje jeszcze kwestia ówczesnych stawek podatkowych. W omawianym okresie ciężar należności podatkowych w Wielkim Księstwie Litewskim był niższy niż w Koronie i nie przekraczał 30 gr litewskich⁷⁶ (przy czym w Koronie nie przekraczał zazwyczaj kilkunastu groszy koronnych⁷⁷). Nie rodziło to zatem nadmiernej pokusy do oszustw podatkowych.

Bardziej prawdopodobne są tu trudności w ściąganiu podatków w omawianym okresie lub brak konsekwencji za ich nieopłacenie, przez co część szlachty mogła stwierdzić, iż nie ma obaw przed nałożeniem kar finansowych czy konfiskatą majątku.

⁷⁶ Poglówne dla roku 1565 wynosiło w WKL 2 gr litewskie, serebszczyzna dla lat 1566–1568 30 gr litewskich, zob. AGAD, ASK I, sygn. 111, k. 2, 25.

⁷⁷ Guzowski 2008, s. 98–103; Boroda 2007, s. 158–161.

Osobnego omówienia wymaga natomiast kwestia zależności lojalności od zaległości w wypłacaniu podatku. Analiza wpisów w inwentarzu podatkowym oraz rejestrze przysięg wykazała, że większość szlachciców podlaskich – aż 49, co daje 77,7% – przysięgę wierności złożyła, nie wywiązując się ze zobowiązań podatkowych. Niektórzy jednak – 14 osób – nie płacili podatków i nie złożyli przysięgi. W przypadku części z tych osób widać świadomie podjętą decyzję.

Powyższe analizy wskazują na potrzebę dalszych, obszerniejszych badań nad przyczynami nadużyć podatkowych ze strony szlachty podlaskiej. Porównanie dynamiki uchylania się od podatków przed i po inkorporacji tłumaczyć by mogło część problemów, których nie udało się rozwiązać w niniejszym artykule. Dzięki wykorzystaniu metody prozopograficznej i statystycznej możliwe stało się ukazanie omawianych zależności. Pełna ocena postaw lojalnościowych byłaby możliwa w momencie przeprowadzenia szerokich badań nad szlachtą wszystkich województw koronnych i prowincji litewskich.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego I, sygn. 47, 111.

Źródła drukowane

Ališauskas V., Jaszczolt T., Jovaiša L., Paknys M. (2009), *Lietuvo s katalik ū dvasininkai XIV–XVI a.*, Vilnius.

Boniecki A. (1887), *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem*, Warszawa.

Szlachta ziemi bielskiej składa przysięgę Koronie polskiej w grodzie bielskim (1932), w: *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, oprac. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, s. 236–254.

Szlachta powiatu drohickiego składa przysięgę Koronie polskiej w grodzie drohickim (1932), w: *Akta unji Polski z Litwą 1385–1791*, oprac. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków, s. 265–296.

Opracowania

Boroda K. (2007), *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków, s. 152–170.

Boroda K. (2008), *Wielkość arealu gospodarstw szlachty zagrodowej w województwie płockim w XVI wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa, s. 37–48.

- Boroda K. (2013), *Rynek produkcji piwa i handlu alkoholem w woj. łęczyckim w XVI wieku*, w: *Rynki lokalne i regionalne w XVI–XVIII wieku*, red. P. Guzowski, K. Boroda, Białystok–Kraków, s. 55–85.
- Boroda K. (2014), *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 33, s. 21–38.
- Boroda K. (2016), *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok.
- Boroda K., Guzowski P. (2015), *Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 37, s. 53–75.
- Boroda K., Guzowski P. (2016), *From King’s Finance to Public Finance. Different Strategies of Fighting Financial Crisis in the Kingdom of Poland under Jagiellonian Rule (1386–1572)*, w: *Le Crisi Finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell’età preindustriale*, Firenze, s. 451–470.
- Butkiewicz M. (1997), *Wartość rejestrów poborowych do badań społeczno-gospodarczych drobnej szlachty w XVI–XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 7, s. 127–145.
- Dubas-Urwanowicz E. (1995), *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” 5, s. 5–39.
- Dubas-Urwanowicz E. (1998), *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok.
- Dylewski A. (2011), *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Warszawa.
- Dzięgielewski J. (2003), *Magnaci a senat w Rzeczypospolitej końca XVI – pierwszej połowy XVII wieku*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, współudz. E. Dubas-Urwanowicz, P. Guzowski, Białystok, s. 23–46.
- Gieysztorowa I. (1962), *Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10, nr 3–4, s. 576–584.
- Gieysztorowa I. (1973), *Źródła pisane*, w: *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, Warszawa, s. 17–22.
- Gieysztorowa I. (1976), *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa.
- Gładysz A. (2010), *Wojskowe osiągnięcia Zygmunta Augusta. Próba oceny*, w: *Sigismundus Augustus Rex. Studia i szkice z dziejów panowania ostatniego Jagiellona*, t. 2, red. A. Januszek-Sieradzka, Sandomierz, s. 149–166.
- Gołaszewski Ł. (2021), *Konflikty o dziesięcinę w dawnej Rzeczypospolitej. Aspekty prawne i społeczne na przykładzie parafii Kobylin na przełomie XVI–XVII wieku*, Warszawa, rozprawa doktorska [mps].
- Górska K. (1957), *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1, s. 184–189.
- Guldon Z. (1966), *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 31, z. 1, s. 73–80.
- Guzowski P. (2008), *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków.

- Guzowski P., Łopatecki K., Poniat R. (2022), *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim – przykład wojny inflanckiej (1557–1570)*, "Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 83, s. 99–149.
- Isenmann E. (1995), *Medieval and Renaissance Theories of Finance*, in: *Economic Systems and State Finance*, red. R. Bonney, Clarendon Press, s. 40–85.
- Izydorczyk-Kamler A. (1990), *Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 97, s. 3–31.
- Januszek-Sieradzka A. (2012), „Potrzeba moskiewska” na sejmach koronnych w latach 60. XVI stulecia, „Teki Komisji Historycznej”, s. 7–31.
- Kalinowski E. (2016), *Aktywność polityczna szlachty podlaskiej podczas pierwszego bezkrólewia*, „Kwartalnik Historyczny” 123, s. 247–278.
- Kalinowski E. (2018), *Szlachta ziemi bielskiej wobec bezkrólewia w XVI–XVII wieku*, Warszawa.
- Kamler A. (2005), *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- Kiaupienė J. (2008), *Państwo i społeczeństwo litewskie od czasów Witolda do unii lubelskiej*, w: *Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku*, tłum. P. Grablunas, J. Niewulis-Grablunas, J. Prusinowska, R. Witkowski, Warszawa, s. 156–196.
- Kempa T. (2001), *Magnateria ruska wobec unii lubelskiej (1569)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” nr 16, s. 5–25.
- Kukło C. (2009), *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa.
- Laszuk A. (1989), *Duża i średnia prywatna własność ziemska na Podlasiu w II połowie XVII w.*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska w Białymstoku” 1, s. 41–55.
- Laszuk A. (1993), *Rejestry podatkowe z XVI–XVIII w. jako źródło do badań osadniczych i demograficznych województwa podlaskiego*, „Archeion” 92, s. 49–61.
- Laszuk A. (1998), *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa.
- Laszuk A. (1999), *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII w.*, Warszawa.
- Lepszy K. (1959), *Walka sejmowa o konfederację warszawską w roku 1587*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 4, s. 113–135.
- Lesmaitis G. (2013), *Wojsko zaciężne w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XV–drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa.
- Lesmaitis G. (2018), *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego: pojęcie, prawo, mechanizmy (lata 1520–1567)*, w: *Popisy wojskowe pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1524–1566)*, wstęp i oprac. G. Lesmaitis, tłum. B. Piasecka, red. K. Łopatecki, Białystok, s. XI–XXVI.
- Liedke M. (2010), *Z badań nad prokreacją magnaterii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 29, s. 7–28.
- Liedke M. (2012), *Śmierć magnata, czyli co liczby mogą powiedzieć o konsekwencji śmierci mężczyzny w rodzinie magnackiej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 60, nr 2, s. 271–282.

- Liedke M. (2016), *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok.
- Liedke M. (2019), *Rodzina magnacka*, w: *Rodzina i jej gospodarstwo na ziemiach polskich w geografii europejskich struktur rodzinnych do połowy XIX wieku*, red. P. Guzowski, C. Kuklo, Białystok, s. 173–218.
- Łowmiański H. (1983), *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.
- Łowmiański H. (1998), *Zaludnienie państwa litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528*, Poznań.
- Ochmański J. (1964), *Struktura feudalnej własności ziemskiej na Podlasiu w drugiej połowie XVI w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1, s. 157–164.
- Ochmański J. (1986), *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, w: J. Ochmański, *Dawna Litwa. Studia Historyczne*, Olsztyn, s. 158–174.
- Opaliński E. (1985), *Elekcje wazowskie w Polsce. Stosunek szlachty do instytucji okresu bezkrólestwa*, „Kwartalnik Historyczny” 92, s. 533–547.
- Piwożński J. (1972), *Sejm warszawski roku 1570*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 36, s. 5–71.
- Plewczyński M. (1991), *Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów*, „Studia Podlaskie” 3, s. 5–26.
- Polaszewski L. (1976), *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań.
- Radaman A. (2006), *Uchwała sejmikowa powiatu nowogródzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Litwa w epoce Wazów. Prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa.
- Romaniuk Z. (1997), *Konflikt plebana brańskiego z mieszczanami w drugiej ćwierci XVI wieku*, „Studia Podlaskie” 7, s. 89–96.
- Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku, Spisy* (1994), oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urbanowicz, Kórnik.
- Wyczański A. (1977), *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku. Studia*, Wrocław.
- Zakrzewski A.B. (2013), *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa.
- Źródła Dziejowe 12–24 (1883–1915)*, oprac. A. Pawiński, A. Jabłonowski, I.T. Baranowski, J.F. Jakubowski, J. Kordzikowski, Warszawa.
- Бохан Ю. (2008), *Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.*, Мінск.
- Доўнар-Запольскі М. (1901), *Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах*, 1, Киев.
- Янушкевіч А. (2007), *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. мануграфія*, Мінск.